

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/95039>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

De blijde boodschap van de ontplooiing?

door Antoine van den Hoogen

In de epiloog van het waardenonderzoek schetst R. de Moor het dilemma waarvoor de kerken momenteel staan. Hij wijst erop dat in onze samenleving het type van de religieuze mens veel meer voorkomt dan dat van de gelovige die de traditionele geloofsinhoud en de morele richtlijnen van de kerken aanvaardt. Op grond daarvan omschrijft hij het dilemma. De kerken zouden zich kunnen opsluiten binnen hun institutionele grenzen, en een slinkend aantal aanhangers daarbij op de koop toenemen, maar met het voordeel van een grote mate van uniformiteit in de geloofsbeleving. Of de kerken zouden een grote mate van pluralisme in de geloofsopvattingen en morele opvattingen kunnen aanvaarden en aldus tegemoet komen aan de religieuze verlangens van een veel grotere groep aanhangers. De grenzen zijn dan uiteraard diffuser maar er zijn meer mensen die betekenis hechten aan de kerken.

Het dilemma tussen identiteit en relevantie

Dit dilemma wordt bepaald niet voor de eerste keer aldus omschreven. En het is ook bepaald niet de eerste keer dat theologen zich erover buigen. Sinds mensen als Gabriel Le Bras in de veertiger jaren godsdienstig gedrag begonnen te meten, is er zeker ontzettend veel veranderd in de sociologie en in de godsdienstsociologie; maar telkens duikt het dilemma tussen identiteit en relevantie weer op. En in de traditie van de Franse missionaire theologie, maar ook in de lijn van de Duitse nieuwe politieke theologie bestaan reeds vele theologische reflecties die systematisch op dit dilemma ingaan. Het dilemma tussen identiteit en relevantie lijkt een van de grote pastorale en theologische problemen te zijn waarvoor in onze eeuw de christelijke kerken in de westerse samenlevingen staan.

Wie zulke constatering doet, roept het over zich af dat men erop zal wijzen dat dit dilemma reeds vaker in de geschiedenis van het christendom op de agenda van de kerken heeft gestaan. En er zullen ongetwijfeld ook mensen zijn die erop wijzen dat dit dilemma in zekere zin onontkoombaar is, gezien de aard van de christelijke boodschap. Om te voorkomen dat je onder het gewicht van dergelijke historische of theologische inzichten eigenlijk niet meer nauwkeurig naar een waardenonderzoek als dit hoeft te kijken, keer ik eerst terug naar dit onderzoek. Want het is zeker niet zo dat dit slechts een registratie biedt van hetgeen we al wisten.

De morele rol van de kerken

Ik knoop aan bij een opmerking die De Moor nog maakt wanneer hij het dilemma waarvoor de kerken staan, heeft geschetst. Ingeval de kerken de 'bredere optie' zouden kiezen, ziet hij voor hen nog een rol weggelegd in de samenleving, namelijk 'om de maatschappij te helpen morele oriëntaties te ontwikkelen die kunnen bijdragen tot het vinden van antwoorden op de vragen die door de wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen worden opgeroepen' (p.268).

Nu is het niet nieuw om de kerken een *morele* rol toe te kennen in de samenleving. Sinds het ontstaan van de zogenoemde 'moderne tijd' is dat voortdurend gedaan, niet in het minst door de kerken zelf. In de mate dat geloof en kerkbetrokkenheid geprivatiseerd raken, lijkt dit de enige rol die overblijft en met een zekere plausibiliteit verdedigd kan worden, zij het binnen de grenzen van de maatschappelijke segmentering en differentiëring van rolpatronen. Toch lijkt me dat zowel binnen als buiten de kerken de aard van die rol momenteel onderwerp van heftige discussies is. En ik meen uit deze studie te begrijpen dat dit wel eens zou kunnen samenhangen met de ontwikkelingen in het normen- en waardenpatroon. Deze stelling zou ik in het vervolg willen toelichten.

**Ontwikkelingen in normen- en waardepatroon
en de morele rol van de kerken**

Vooraf wil ik nog enkele opmerkingen maken over de term 'moreel'. Ik versta deze binnen het bestek van het onderzoek als een term die de institutionalisering van de kerken in onze samenleving kenmerkt. Het zouden morele instituties zijn, indien ze een bijdrage leveren aan het vinden van antwoorden op de genoemde vragen. Dat is nog heel vaag, maar voor dit moment laat ik het erbij. Want ik wil met mijn reflectie bij de uitkomsten van dit onderzoek starten binnen de gekozen vraagstelling. Het is immers een onderzoek naar de-institutionalisering en re-institutionalisering van religieuze en morele oriëntaties (p.18). Onder dat gezichtspunt wordt ook omschreven wat met 'waardepatroon' bedoeld wordt. Het begrip 'waarde' slaat in dit onderzoek op meer algemene, gepostuleerde begrippen, verbonden met wereld- of levensvisies, die als sturingsprincipe van attitudes, preferenties en percepties gereconstrueerd kunnen worden (p. 4-5). In het licht van deze begripsomschrijving luidt dan de centrale vraag van het onderzoek 'in hoeverre traditionele christelijke leerstukken en waarden in het Europa van vandaag nog aanhang vinden' (p.16).

Hier komt overigens al een merkwaardige kant naar voren van de term 'moreel' als het gaat over de morele rol van de kerken. In het licht van de gekozen vraagstelling zou men verwachten dat de kerken alleen maar een rol kunnen blijven vervullen temidden van de andere instituties in onze samenleving, indien er voldoende aanhang blijft van mensen bij wie die traditionele christelijke leerstukken en waarden als een sturingsprincipe functioneren. Maar dat lijkt in strijd met de brede optie waaraan men nog een mogelijke rol toekent. Bovendien kan men zich afvragen hoe men vanuit die traditionele leerstukken en waarden nieuwe vragen, voortkomend uit wetenschappelijke en maatschappelijke ontwik-

kelingen, kan helpen beantwoorden. In zeer veel theologische studies die reflecteren op het dilemma tussen identiteit en relevantie blijkt dat die mogelijkheid er alleen is indien men bereid is tot een creatieve herinterpretatie van die traditionele leerstukken en waarden. Het is daarom zeer te betreuren dat het onderzoek bijna niets vertelt over de vooruitzichten van een re-institutionalisering rondom dergelijke creatieve herinterpretaties. In termen van het onderzoek zou de vraag dan hebben geluid in hoeverre dergelijke herinterpretaties een groepskenmerk zijn geworden dat aan nieuwe generaties kan worden overgedragen (vgl. p. 17). Waarom zouden dergelijke herinterpretaties niet diezelfde, 'vrij concrete' inhoud kunnen hebben als de traditionele voorstellingen geacht worden te hebben? Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat hier een vooroordeel bij de onderzoekers meespeelt dat er mede toe heeft bijgedragen dat het onderzoek meer zegt over de de-institutionalisering van de traditionele voorstellingen dan over de re-institutionalisering van creatieve herinterpretaties daarvan.

Over permissiviteit gesproken

Een van de belangrijkste factoren die de de-institutionalisering van de traditionele godsdienstigheid verklaren, is de toenemende permissiviteit, zo komt uit het onderzoek naar voren. Met permissiviteit wordt bedoeld dat mensen beslissingen op het gebied van de zogenaemde persoonlijke moraal als een zaak van de individuele keuze-vrijheid beschouwen. De officiële opvattingen van de kerken over deze kwesties functioneren niet meer als sturingsprincipe van de gedragingen. 'De onderzoeksvariabelen die vrij sterk indicatief zijn voor deze factor, zijn de houding tegenover echtscheiding, homosexualiteit, prostitutie en abortus. Verder ligt dezelfde permissieve instelling ten grondslag aan de houding tegenover euthanasie, zelfmoord, doden uit zelfverdediging, overspel, seksueel verkeer van minderjarigen en ongehuwd moederschap' (p.19). Bij permissiviteit gaat het dus steeds om kwesties rond dood en leven en rond sexualiteit en relaties, en vaak over kwesties op het snijvlak hiervan. Ik preciseer dit aldus, om enige relativisering aan te brengen bij de bewering dat 'morele permissiviteit, kortom, gericht is op die gedragingen die sterk door de christelijke moraal werden beheerst, vooral in die perioden van de geschiedenis waarin deze moraal ook de maatschappelijke moraal was en een sterk puriteins karakter had' (p.19). Historici als G. Duby en Ph. Ariès laten zien dat rond dood en leven en rond sexualiteit en relaties het eerder zo is geweest dat een dominante maatschappelijke moraal ook de officieel-christelijke werd dan omgekeerd, zoals hier wordt gesuggereerd. En uit het werk van M. Weber wordt duidelijk dat het puritanisme niet alleen bijgedragen heeft aan een bepaalde moraal rond dood en leven, sexualiteit en relaties, maar ook aan een bepaald arbeidsethos.

Interpretatie van de gegevens en de veronderstelling die men hanteert

Voor de interpretatie van de gegevens is het van onmiskenbaar belang welke veronderstelling men hanteert: ziet men de geconstateerde veranderingen in het licht van de officiële christelijke moraal die ook de maatschappelijke moraal

was, of ziet men ze in het licht van een dominante maatschappelijke moraal die ook de officieel-christelijke is geworden. Ik meen dat in dit onderzoek alleen de eerste mogelijkheid wordt gekozen. Dus kan men ook alleen concluderen dat er sprake is van liberalisering: 'een sterkere nadruk op het individu en zijn persoonlijke vrijheid' (p. 265). Maar hoe zou de interpretatie zijn wanneer de geconstateerde veranderingen worden gezien vanuit de tweede mogelijkheid? Dan komt veeleer aan het licht dat er buiten die dominante moraal die ook de officieel-christelijke is geworden, andere waarden-oriëntaties ontstaan waartoe de kerken nog nauwelijks een verhouding hebben bepaald. Ik blijf het de onmiskenbare verdienste vinden van de Franse missionaire theologie die met name na de Tweede Vaticaans Concilie, dat ze die tweede interpretatiemogelijkheid heeft gekozen. Daarmee wil ik niet de gebrekkigheid verdoezelen van de sociologische analyses waarop ze steunde, en zelfs wil ik de eerste interpretatiemogelijkheid niet haar goed recht ontzeggen. Want er zijn nou eenmaal geen mono-causale verklaringen te geven voor historische processen. Maar de tweede mogelijkheid acht ik meer in overeenstemming met wetenschappelijk historisch onderzoek en ik ben van mening dat daardoor ook het perspectief op de toekomst verhelderd wordt.

Waar willen de kerken present zijn?

Hoe zou het komen dat de kerken tot die nieuwe waarden-oriëntaties nog nauwelijks een houding hebben bepaald? Die vraag kan ik natuurlijk niet afdoende beantwoorden. Maar kijkend naar de resultaten van dit onderzoek, kun je de vraag wel nader preciseren. Zou het kunnen samenhangen met het feit dat 'de cultuur van de burger' (vgl. p. 257-266) zelf aan sterke veranderingen onderhevig is? Misschien was het zo dat de kerken wel een houding hadden gevonden ten opzichte van de, overigens nog steeds dominante 'familiale' en 'economische' variant van die cultuur, maar dat ze niet weten hoe te reageren op de druk die dit cultuurpatroon nu ondergaat. Noch ten aanzien van het hedonisme, noch ten aanzien van de maatschappijkritiek en de nieuwe innerlijkheid weten de kerken – globaal gesproken – een konstruktieve houding te bepalen. Over de zogenoemde 'ik-gerichtheid' wordt vooral moraliserend gesproken, maatschappijkritiek behoudt met moeite hier en daar een bruggehoofd en de nieuwe innerlijkheid wordt ingepalmd of volkomen genegeerd als een 'trend'. Ik versimpel en overdrijf – toegegeven. Maar ik doe dat een moment om het dilemma in te luiden waarvoor de kerken in onze Westeuropese samenlevingen staan. Ik ben geneigd dat niet te omschrijven in termen van een 'morele functie', zoals de onderzoekers dat doen, maar in termen van 'presentie'. Voor dit moment wil ik graag aan de term presentie ongeveer dezelfde betekenis toekennen als de onderzoekers toekenden aan 'morele functie', nl. het leveren van een bijdrage aan de vragen en antwoorden die door de veranderingen in het dominante cultuurpatroon worden opgeroepen. Anders dan de onderzoekers doen, zie ik de rol van de kerken niet alleen in het zoeken naar antwoorden, maar ook in het stellen van de vragen. Want allereerst is het niet apriori duidelijk welke die vragen zijn –

elk historisch proces is immers ambigu. Ten tweede dient een kerk ook in de fase van het vragen stellen actief geweest te zijn, wil ze in de fase van het antwoorden een geloofwaardige gesprekspartner zijn. Ik verkies toch de term presentie boven 'morele functie', omdat presentie uitdrukking geeft aan een ander probleembewustzijn en dus getuigt van een andere interpretatie van de geconstateerde veranderingen dan 'morele functie'. 'Morele functie' beschouw ik als een term die te gemakkelijk verwijst naar de gereduceerde invloed in de samenleving die de kerken dienden te accepteren met het ontstaan van de moderne staat. Ik kan de term, als overkoepelend begrip, bijna niet anders dan als 'defensief' verstaan. Presentie daarentegen versta ik vanuit het bewustzijn dat in een samenleving steeds weer opnieuw de 'dominante cultuur' onder druk komt te staan van 'alternatieven' en dat het bij de eigen opdracht van de kerk hoort om actief en betrokken die alternatieven te onderzoeken als nieuwe mogelijkheden waarin de christelijke geloofstraditie wortel zou kunnen schieten. Daar horen zeer zeker morele vragen bij. Maar er zijn daarnaast nog tal van andere vragen te verkennen.

Dominante of alternatieve cultuur? Een keuze!

Mede op grond van de gegevens uit het onderzoek formuleer ik het dilemma waarvoor de kerken in onze Westeuropese samenlevingen nu staan: dienen ze hun presentie te blijven concentreren in de dominante variant van de burgerlijke cultuur, of dienen ze zich te concentreren op de 'alternatieven' die ontstaan? Dat dit een moeilijk dilemma is, ligt voor de hand. Het gros van de leden van de kerken en van hun leiders en intellectuelen (de theologen bijvoorbeeld) komt voort uit die dominante cultuur. In die dominante cultuur zijn ook de financiën beschikbaar die de kerken nodig hebben. Die dominante cultuur lijkt ook het meest representatief voor onze samenleving. Wat zet je allemaal op het spel wanneer je ervoor zou kiezen je te concentreren op de alternatieven?

Toch kunnen de kerken volgens mij het dilemma niet ontlopen. Dat zou nog denkbaar zijn indien de alternatieven 'van elders' kwamen, 'vreemden' zouden zijn. Maar de alternatieven ontstaan vanuit de dominante cultuur, blijken nieuwe mogelijkheden van die dominante cultuur te zijn. De meeste mensen ervaren de veranderingen in de 'sturingsprincipes' aan den lijve, en niet alleen bij anderen.

Op dit punt aangekomen, blijkt de betekenis van hetgeen de onderzoekers omschrijven met 'permissiviteit'. Deze omschrijving van de factor herinnert sterk aan het moreel aspect van de gedragingen die erdoor worden 'gestuurd'. Indien men kijkt naar de variabelen die indicatief zijn voor deze factor, namelijk vragen rond dood en leven, sexualiteit en relaties, (en vragen rond gebruik van geweld op dit domein!), zou het meer voor de hand liggen het antropologisch aspect te benadrukken van de gedragingen die door deze factor worden gestuurd. Mede in het licht van historische studies kan men in deze variabelen veranderingen in het mensbeeld zien. Permissiviteit is een antropologische in plaats van een morele factor. De variabelen definiëren een fundamentele wijziging in het subject-begrip en in de ervaring en beleving van subjectiviteit. Mijn hypothese

is dat de kerken met name ten aanzien van deze wijziging nog geen houding hebben kunnen bepalen.

Zoals ik hierboven aangaf, staat er bij dit dilemma veel op het spel. Maar er speelt naar mijn overtuiging ook een serieus inhoudelijk probleem mee, dat niet te herleiden is tot behoud van leden, macht en inkomsten.

Het 'dogma' van de ontplooiing

Aan de hand van datgene wat over opvattingen over arbeid naar voren komt, wil ik het inhoudelijk probleem toelichten. Uit het onderzoek blijkt dat er drie factoren zijn die attitudes en preferenties over arbeid 'sturen': ontplooiing, materiële condities plus 'comfort', en carrière. Onder ontplooiing wordt verstaan werk waarin je met mensen te maken hebt, dat nuttig is voor de maatschappij, dat de mogelijkheid biedt om initiatief te tonen, werk waarvoor mensen in het algemeen waardering hebben, waar je je capaciteiten kunt benutten en waar je met prettige mensen kunt werken. Vooral dit laatste wordt door Nederlanders zeer belangrijk geacht en is het belangrijkste aspect van de factor 'ontplooiing'. Onder de materiële condities wordt een goed loon het belangrijkste geacht. Het carrièreperspectief tenslotte is voor slechts weinigen in Nederland werkelijk belangrijk.

De onderzoekers merken op dat opvattingen over arbeid in belangrijke mate bepaald worden door de positie in de samenleving: omdat men deel uitmaakt van het arbeidsbestel of dat niet (meer) doet. Het blijkt dat degenen die niet (meer) participeren in het arbeidsbestel veelal hun 'aspiratieniveau' lager hebben gesteld of minder duidelijke opinies hebben, maar dat ze in wezen hetzelfde verlangen van arbeid als degenen die wel werk hebben. De onderzoekers constateren zelfs dat 'Europa kennelijk een universeel patroon kent van opvattingen over arbeid, dat zowel geldt voor de deelnemers aan het arbeidsproces als voor degenen die daarbuiten staan' (p.176). Bovendien constateren zij dat in Europa meer dan driekwart van de mensen met werk tevreden over dat werk zijn (in Nederland zelfs 88%!). Verder geeft meer dan de helft van de mensen blijk van een positieve arbeidsmotivatie (in Nederland zelfs 72%) en is van mening een redelijke mate van autonomie in het werk te hebben (in Nederland 74%). Iets minder dan de helft van alle werkenden (in Nederland 64%) is van mening dat zij nooit uitgebuit worden (vgl. p.179).

Hier ziet men de contouren van een nieuw arbeidsethos. Ik meen dit te kunnen stellen omdat uit het onderzoek blijkt dat de factor 'ontplooiing' in het werk ook blijkt samen te hangen met het ontplooiings-aspect in de persoonlijke levenssfeer (p.182-184). Binnen de cultuur van de burger geldt 'ontplooiing' als een van de hoogste waarden. En op grond van andere analyses in het onderzoek (p.220 - 223) mag men verwachten dat men slechts tot gematigde veranderingen in het arbeidsbestel bereid is. Nederlanders staan in grote meerderheid positief tegenover de verzorgingsmaatschappij, concluderen de onderzoekers en gereserveerd tegenover een prestatiemoraal en technologische vooruitgang (vgl. p.245-246). Opvallend is ook dat de permissiviteit ten aanzien van leven en dood, huwelijk en seksualiteit niet met de waarden inzake de arbeid in verband kan worden

worden gebracht (p.256). Het lijkt erop dat het feitelijke arbeidsbestel de nage-
noeg onaantastbare context is waarbinnen de veranderingen in het subject-begrip
en de ervaring van en beleving van subjectiviteit zich afspelen.

Een ketterse kerk: kan dat?

Wat zet een kerk op het spel wanneer ze zich zou concentreren op de alternatie-
ven van de dominante cultuur? Ze zou zich in cultureel opzicht tot een 'ketterse'
beweging maken, een institutie die zich afzondert van een der belangrijkste
'dogma's' van de dominante cultuur: de ontplooiing. Maar deze analyse heeft
ook een keerzijde. Hoe verstaat de dominante cultuur en dus ook de meerderheid
der kerkleden het Evangelie? Wat hoort men in feite wanneer er gesproken wordt
van redding, bevrijding, vrede en gerechtigheid? Men mag het gegronde vermoeden
hebben dat het Evangelie in feite verstaan wordt als de goede boodschap van
de ontplooiing, van de ontplooiing op het terrein van leven en dood, sexualiteit
en relaties, binnen de welhaast onaantastbare context van het bestaande arbeids-
bestel. Wie in naam van het Evangelie zich binnen de kerken inzet voor liberali-
sering, zal ook voor mensen buiten die kerken een geloofwaardig 'progressief'
geluid laten horen. En wie binnen de kerken ^{zich}verzet ~~ontmoet~~ tegen het streven
naar liberalisering, zal ook bij mensen daarbuiten veelal geen ondersteuning
vinden. Men handelt immers vanuit hetzelfde 'dogma': de ontplooiing. Wie in
naam van het Evangelie zich binnen de kerken inzet voor een ingrijpende veran-
dering van het arbeidsbestel, bijv. omdat dit bestel armoede en onrecht en ver-
vuiling schept en in stand houdt, zal ook voor velen buiten die kerken een
ongeloofwaardig 'progressief' geluid laten horen. En wie ^{tegen}binnen de kerken ver-
zet ~~ontmoet in het streven~~ naar maatschappelijke hervormingen, zal ook bij
mensen buiten die kerken daarvoor veelal weinig begrip ontmoeten. Men handelt
dan immers tegen het gemeenschappelijke 'dogma': de ontplooiing.

Daar ligt naar mijn oordeel het dilemma van de kerken in onze Westeuropese
samenlevingen: of zij zich bij de afweging waarop zij hun presentie dienen te
concentreren, willen laten leiden door dit 'dogma' van de ontplooiing.

Prof. dr. A.J.M. van den Hoogen (geb. 1947) is hoogleraar dogmatische theologie aan de
Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen. Zijn adres is: Drs. van Zuenenstraat
19, 6181 EE Elsloo.